

ТЕРИТОРІЯ В МІЖДЕРЖАВНИХ ВІДНОСИНАХ

ТИМЧЕНКО Леонід Дмитрович - доктор юридичних наук, професор кафедри міжнародного права Національного університету ДПС України
КОНОНЕНКО Валерій Петрович - кандидат юридичних наук

В статті освітлена роль і значення території в міжнародних відносинах і виділені основні проблеми, котріє пов'язані з цим питанням в доктрині і практиці міжнародного права. Проводиться розмежування між поняттями режим і статус території, а також приводяться класифікація територій і основні критерії її розмежування.

Існування держав і необхідність їх взаємодії одна з одною зумовили об'єктивну потребу регулювати відносини між ними правовими засобами. Тривалий період в історії людської цивілізації держави були єдиними учасниками міжнародних відносин, врегульованих нормами права, тобто суб'єктами міжнародного права. В основі міжнародної правосуб'єктності держав лежить притаманна їм особлива політико-правова властивість – суверенітет. Під суверенітетом держав слід розуміти верховенство на своїй території і незалежність в міжнародних відносинах. Ця властивість визначає характер прав і обов'язків держав як суб'єктів міжнародного права.

В.М. Репецький наголошує, що в сучасних умовах назріла необхідність для більш поглибленого вивчення проблеми, яка виникає на перетині суверенних прав та інтересів різних держав. А тому серед найактуальніших питань сьогодні є питання про межі дії національних правових норм [1, с. 195]. У зв'язку з цим, найбільш ефек-

тивним засобом встановлення меж дії норм національного права у тих випадках, коли зачіпаються інтереси декількох держав, безумовно, є міжнародне право. Причому, такий вплив міжнародного права здійснюються як за умов дії норм національного права в межах державної території, так і у випадках їх дії поза її межами. На переконання вченого, зазначена проблематика користується з боку зарубіжних юристів-міжнародників значно більшою увагою, ніж вітчизняних [1, с. 195]. Серед авторів, які її досліджували, слід виділити Д. Анцілотті, Я. Броунлі, Ф. Джессепа, А. Фердросса, Р. Хігінса, М. Шоу та ін. Вказана тема має не лише теоретичне, але й практичне значення, оскільки певні держави, прийнявши відповідні законодавчі акти, намагаються поширювати свою юрисдикцію на території з міжнародним режимом, які перебувають згідно з міжнародним правом у загальному користуванні усіх держав. До таких територій відносяться відкрите море, повітряний простір над ним, дно морів та океанів за межами національної юрисдикції, Антарктика, космос [1, с. 195-196].

Проблема території завжди була однією з найбільш гострих і складних у міжнародному праві, тому що територія – це не лише простір, а необхідний атрибут держави, матеріальна основа життєдіяльності народу, що її населяє, і людства в цілому. Протягом всієї історії людської цивілізації виникали конфлікти і спалахували війни за володіння тією або іншою територією. Це викликало

необхідність створення міжнародно-правових норм, які б регулювали відносини між суб'єктами міжнародного права щодо територій. У міру розвитку науки і техніки ставали усе більш доступними й придатними для досліджень та експлуатації віддалені території, що не перебувають під суверенітетом будь-якої держави і є спільним надбанням людства. У зв'язку із цим з'явилися норми, що визначають правовий режим цих просторів і можливості суб'єктів міжнародного права з їх наукового вивчення та економічного використання. Цей процес продовжує розвиватися і у цей час.

Однією з непростих міжнародно-правових проблем, що привертають увагу вчених-юристів і практиків, є проблема юридичної класифікації територій. Це цілком закономірно, оскільки питання територіального верховенства, суверенних прав на ті або інші простори, сфери діяльності на них або їхні ресурси прямо пов'язані з політичними й економічними відносинами та в остаточному підсумку з матеріальними умовами життя держав і народів.

Більшість юристів-міжнародників (Ю.М. Барсегов, Я. Броунлі, М.І. Лазарєв, С.В. Молодцов, М.В. Яновський та ін.) використовує поняття «режим» або «статус» як критерій для юридичної класифікації територій. Відомий британський юрист-міжнародник Я. Броунлі пише: «Міжнародне право знає чотири види режиму територій: територіальний суверенітет; територія, на яку не поширюється суверенітет будь-якої держави або групи держав і яка має свій власний статус (наприклад, підмандатні та підопічні території); *res nullius* (нічийна територія) і *res communis* (територія, що належить усім)» (курсив наш. – В.К., Л.Т.) [2, с. 173].

Терміни «режим» («правовий режим») і «статус» («правовий статус») використовуються в Конвенції ООН з морського права 1982 р. Так, у п. 4 ст. 49 говориться: «Режим архіпелажного проходу морськими коридорами, що встановлений у цій Частині, в інших відносинах не стосується статусу архіпелажних вод...» [3].

У міжнародно-правовій доктрині і практиці немає однакової у використан-

ні понять у якості критерію юридичної класифікації територій. Обидва поняття «режим» і «статус» застосовуються для базисної характеристики правового положення тієї або іншої території, що якісно відрізняє її від інших просторів. Є певна відмінність між цими поняттями і у Конвенції ООН з морського права 1982 р. У ній термін «режим» («правовий режим») означає сукупність норм, що регулюють певне явище в рамках фундаментальних положень, що формують правовий базис кожної просторової категорії. Останнє в Конвенції 1982 р. позначається поняттям «статус» («правовий статус»). У цьому зв'язку пропозиція авторитетного юриста-міжнародника з Грузії Р.В. Деканозова про застосування поняття «юридична природа» як критерію для правової класифікації просторів представляється досить конструктивною. При цьому дане поняття буде позначати те ж, що й поняття «статус» («правовий статус») у Конвенції ООН з морського права 1982 р., тобто базисну правову характеристику будь-якої території. З метою ж запобігання термінологічної плутанини поняття «режим» («правовий режим») і «статус» («правовий статус») варто використовувати як рівнозначні. - Р.В. Деканозов відзначає, що для того, щоб краще уявити собі взаємозв'язок між поняттями «юридична природа» і «правовий режим», необхідно взяти до уваги, що території, які характеризуються однаковою юридичною природою і утворюють єдину просторову категорію, можуть відрізнятися специфічними рисами свого правового режиму. Приміром, у категорії міжнародних просторів спільного користування можуть існувати такі правові режими, як відкрите море, морське дно за межами національної юрисдикції («Район»), небесні тіла тощо. І навпаки, правовий режим територій, що мають різну юридичну природу, може мати багато спільного, наприклад, правовий режим міжнародних каналів і відкритого моря [4, с. 126]. Іншими словами, правова ясність стосовно тієї або іншої території може бути досягнута тільки при одночасному аналізі її юридичної природи і правового режиму.

Використовуючи критерій юридичної природи просторів, для їхньої правової класифікації, можна запропонувати більш багату палітру барв для характеристики такого складного явища, як територія, а не бліду двоколірну – державна й недержавна територія. На основі критерію юридичної природи можна дати наступну міжнародно-правову класифікацію територій:

1. Державна територія.
2. Міжнародна територія спільного користування (МТСК).
3. Континентальний шельф.

Правову природу державної території становить суверенітет. Що стосується МТСК, то за своєю юридичною природою це такі простори, на які не поширюється суверенітет жодної держави, вони перебувають у спільному користуванні людства (відкрите море й повітряний простір над ним, космос та небесні тіла і т.д.). Континентальний шельф – це своєрідна, з правової точки зору, територія, на яку не поширюється суверенітет прибережних держав, але ці держави згідно зі ст. 77 Конвенції ООН з морського права 1982 р. здійснюють над нею суверенні права з метою її розвідки і розробки природних ресурсів. Тобто це і не державна територія, і не МТСК, тому континентальний шельф виділений у самостійну просторову категорію. На відміну від іншого зовні схожого інституту морського права – виключної економічної зони (ВЕЗ), прибережні держави здійснюють суверенні права саме над континентальним шельфом, тобто територіальним утворенням; у той час як щодо ВЕЗ ці держави мають суверенні права у функціональній сфері (у розвідці, розробці й збереженні природних ресурсів ВЕЗ, створенні й використанні штучних островів і споруджень, проведенні морських наукових досліджень і т.п.), а не над певною територією. Це істотна відмінність юридичної природи ВЕЗ не дозволяє виділити її в особливу просторову категорію. Таким чином, виключна економічна зона відноситься до МТСК, маючи специфічний правовий режим.

Слід зазначити, що раніше дана класифікація територій могла бути доповнена такими категоріями, як нічийна земля (*terra*

nullius) і підмандатні або підопічні території. Однак нині нічийних земель фактично не існує, як і не залишилося підмандатних і підопічних територій. Ці обставини виправдують запропоновану класифікацію.

У рамках перших двох категорій можуть існувати різні правові режими. Державна територія знає режими кондомініуму, сервітутів, оренди, спільного користування, наприклад, архіпелаг Свальбард (Шпіцберген) є норвезькою державною територією спільного користування [5, с. 361-365]. Як вказує О.М. Вилегжанін, Шпіцберген у силу міжнародного звичаю, а з 1872 р. – у силу міжнародного договору, є територією загального користування. При цьому особливі історично сформовані права Росії на архіпелаг Шпіцберген підтверджені Угодою між Росією і Швецією-Норвегією 1872 р. Головним обмеженням суверенітету Норвегії за Договором про Шпіцберген 1920 р. є передбачені ним положення про абсолютно однакові права громадян Норвегії, Росії, інших держав-учасниць на господарську діяльність в «місцевостях Шпіцбергена» і в їх «територіальних водах», включаючи рівні права на рибальство, полювання, гірські промисли тощо [6, с. 64]. На думку І. Міхіної, сформований юридичний режим Арктики характеризується всебічним і безсумнівним пріоритетом прав і інтересів держав регіону; важливою обставиною є те, що *status quo* закріплений не тільки нормативними актами приарктичних держав, але й міжнародним визнанням, явно вираженим або мовчазним [7, с. 6]. Слід зазначити, що останній висновок викликає певні зауваження.

Континентальний шельф як міжнародно-правовий інститут був уперше встановлений у Конвенції про континентальний шельф 1958 р. і підтверджений у Конвенції ООН з морського права 1982 р. У його основу було покладено геологічне поняття континентального шельфу. Стаття 76 «Визначення континентального шельфу» Конвенції 1982 р. встановлює: «Континентальний шельф прибережної держави містить у собі морське дно й надра підводних районів, що простираються за межі її територіального моря протягом

всього природного продовження її сухопутної території до зовнішньої межі підводної окраїни материка або на відстань 200 морських миль від вихідних ліній, від яких вимірюється ширина територіального моря, коли зовнішня межа підводної окраїни материка не простирається на таку відстань» (п. 1) [3]. У випадках, коли ця окраїна простирається більш ніж на 200 морських миль від вихідних ліній, від яких вимірюється ширина територіального моря, зовнішня межа континентального шельфу визначається складною формулою, що поєднує геоморфологічні дані з дистанційною межею в 350 миль або відстанню не далі 100 миль від 2500-метрової ізобати¹. У цих випадках дані про межу континентального шельфу передаються Комісії з кордонів континентального шельфу, що надає рекомендації з питань стосовно встановлення зовнішніх кордонів шельфу². Межі континентального шельфу, встановлені прибережною державою відповідно до цих рекомендацій, є остаточними та обов'язковими для всіх (п. 8 ст. 76) [3]. Прибережна держава здійснює над континентальним шельфом суверенні права з метою розвідки й розробки його природних ресурсів (п. 1 ст. 77) [3]. У силу цього положення континентальний шельф виділяється в самостійну територіальну категорію, тому що за своєю юридичною природою він не може бути віднесений ні до державної території, ні до міжнародної території спільного користування.

Права прибережної держави в межах континентального шельфу є виключними в тому розумінні, що, якщо дана держава не здійснює розвідку континентального шельфу або не розробляє його природні ресурси, ніхто не може робити цього без чітко вираженої її згоди. При цьому права даної держави на континентальний шельф не залежать від ефективної або фіктивної окупації нею шельфу або від прямої про це заяви. Поняття «природні ресурси» включає мінеральні й інші неживі ресурси морсько-

¹ Ізобата – лінія на мапі, що з'єднує точки з однаковими глибинами морського дна.

² Комісія з кордонів континентального шельфу здійснила свою першу нараду у червні 1997 г.

го дна і його надр, а також живі організми, що належать до «сидячих видів», тобто організми, які в період, коли можливий їхній промисел, або перебувають у нерухливому стані на морському дні чи під ним, або не здатні пересуватися, інакше, як перебуваючи в постійному фізичному контакті з морським дном або його надрами. Права прибережної держави на континентальний шельф не зачіпають правового статусу покриваючих вод і повітряного простору над цими водами. Здійснення прав прибережної держави щодо континентального шельфу не повинне обмежувати судноплавство, права і свободи інших держав, передбачені у Конвенції 1982 р., або призводити до будь-яких невинуватених перешкод їхньому здійсненню. Всі держави мають право прокладати підводні кабелі й трубопроводи на континентальному шельфі відповідно до положень даної Конвенції. Прибережна держава здійснює відрахування або внески натурою у зв'язку з розробкою неживих ресурсів континентального шельфу за межами 200 миль, що відраховуються від вихідних ліній, від яких вимірюється ширина територіального моря. У Конвенції 1982 р. передбачається, що делімітація (розмежування) континентального шельфу між державами із протилежними або суміжними узбережжями здійснюється шляхом угоди на основі міжнародного права, як це вказується у ст. 38 Статуту Міжнародного Суду ООН, з метою досягнення справедливого рішення (п. 1 ст. 83) [8]. До укладання такої угоди зацікавлені держави докладають всі зусилля для досягнення тимчасової домовленості практичного характеру й протягом перехідного періоду не повинні ставити під загрозу досягнення остаточної угоди або не перешкоджати її досягненню. Якщо протягом розумного строку угода не може бути досягнута, зацікавлені держави застосовують процедури, передбачені у Частині XV «Урегулювання суперечок» [3].

Україні, як прибережній морській державі, необхідно знаходити шляхи вирішення проблеми делімітації континентального шельфу з державами, що мають з нею суміжні узбережжя. У цей час ведуться переговори з цього непростого питан-

ня з метою укладення відповідної угоди з Росією.

Складність та актуальність питання делімітації морських кордонів між сусідніми державами можна проілюструвати спором між Румунією і Україною щодо делімітації морських просторів у західній частині Чорного моря.

3 лютого 2009 р. Суд ООН ухвалив рішення по справі «Румунія проти України», відповідно до якого острів Зміїний не може вважатися частиною прибережної лінії України при визначенні серединної лінії при делімітації континентального шельфу та виключної економічної зони. Мотивацію рішення по суті Суд почав з визначення про те, що з правової точки зору релевантні узбережжя можуть відігравати подвійну роль у делімітації континентального шельфу та виключної економічної зони: «По-перше, необхідно визначити релевантні узбережжя для того, щоб означити, у чому полягає сутність у цій справі суперечливих претензій на ці зони. По-друге, релевантні узбережжя необхідно встановити для того, щоб перевірити на третій та останній стадії процесу делімітації, чи існує диспропорційність у співвідношенні між довжиною прибережних зон кожної Держави та морських зон, які виходять за межі делімітаційної лінії кожної зі Сторін» [9]. Суд ООН відзначив, що відповідно до договору між сторонами, все румунське узбережжя – це узбережжя, релевантне для делімітації. У результаті – довжина релевантного узбережжя Румунії сягає приблизно 248 кілометрів. Довжина ж релевантного українського узбережжя становить приблизно 705 км. Далі Суд ООН зазначив, що його завдання передусім полягає в ідентифікації «відповідних точок на відповідних узбережжях Сторін, які змінюють прибережну зону таким чином, що геометрична фігура, яку формують лінії з'єднання усіх цих точок, відображає загальну область узбережжя» (п. 127). Детально вивчивши характеристики кожної точки, яку сторони вважають доцільною для проведення приблизної рівновіддаленої лінії, Суд вирішив використати півострів Сакалін та прибережний кінець дамби Суліна на румунському

узбережжі (п. 141) та острів Циганка, мис Тарханкут і мис Херсонес на українському узбережжі (п. 148). На думку Суду ООН не є прийнятним вибирати точку на острові Зміїний (п. 149). Суд взяв до уваги, що, згідно з принципами його юрисдикції, він може у деяких випадках вирішувати не враховувати дуже малі острови чи вирішити не надавати їм повноцінних прав у морських зонах, якщо такий підхід має неспіврозмірні впливи на лінію делімітації, про яку йдеться (п. 185). Суд зазначив, що всі території, які підлягають делімітації, розташовані у виключній економічній зоні та на континентальному шельфі материкових узбереж сторін, і, крім того, знаходяться на відстані 200 морських миль від материкового узбережжя України. Суд зазначив, що острів Зміїний розташований на відстані приблизно 20 морських миль на схід від материкового узбережжя України у зоні дельти Дунаю. Враховуючи таку географічну конфігурацію та в контексті делімітації з Румунією, будь-які права на континентальний шельф та виключну економічну зону, імовірно створену островом Зміїний, не можуть поширюватися далі прав, які виникають через материкове узбережжя України з огляду на південну межу делімітації, як визначено Судом. Будь-які можливі права/юридичні титули, які виникають через острів Зміїний у східному напрямку, повністю зараховуються до прав, які виникають через західне та східне материкове узбережжя самої України. Суд також відзначив, що сама Україна, навіть попри те, що вона вважає, що острів Зміїний підпадає під п. 2 ст. 121 Конвенції ООН з морського права, не розширювала відповідну територію за межі лінії материкового узбережжя внаслідок наявності острова Зміїний у зоні делімітації. У світлі цих факторів, Суд ООН зробив висновок, що наявність острова Зміїний не є аргументом для коригування тимчасової рівновіддаленої лінії (п. 187). Суд нагадав, що територіальні води завдовжки 12 морських миль були приписані острову Зміїному згідно із домовленостями між сторонами. Таким чином, на думку Суду, острів Зміїний не повинен у даному випадку впливати на делімітацію іншим чином,

крім тих випадків, які випливають із його ролі зони завширшки 12 морських миль у територіальних водах.

Окремим об'єктом, про який В.М. Репецький каже, що його «очевидно незручно називати територією», можна виділити космічний простір та небесні тіла, які також виключені з-під дії суверенітету держав [1, с. 196]. Норми, що визначають юридичну природу та правовий режим космічного простору і небесних тіл, переважно містяться в Договорі по космосу 1967 р. і Угоді про діяльність держав на Місяці та інших небесних тілах 1979 р. У Договорі по космосу 1967 р. майже у всіх статтях використовується термін «космічний простір, включаючи Місяць та інші небесні тіла». З цього можна зробити висновок, що юридична природа та правовий режим космічного простору і небесних тіл за положеннями Договору 1967 р. багато в чому схожа. У даному документі немає визначення поняття «небесне тіло». Прийнято вважати, що це поняття охоплює природні космічні тіла типу Місяця, планет, астероїдів.

Відповідно до норм міжнародного права космічний простір, включаючи Місяць та інші небесні тіла, за своєю юридичною природою є міжнародною територією спільного користування, на яку не поширюється суверенітет жодної держави. Він не підлягає національному привласненню ні шляхом проголошення на них суверенітету, ні шляхом використання або окупації, ні будь-яким іншим чином. Космічний простір та небесні тіла відкриті для дослідження і використання всіма державами та є надбанням всього людства. В грудні 1996 р. Генеральна Асамблея ООН схвалила Декларацію про міжнародну співпрацю в дослідженні і використанні космічного простору на благо та на користь всіх держав з особливим урахуванням потреб країн, що розвиваються.

Проте в правовому режимі космічного простору є деякі відмінності, в порівнянні з правовим режимом небесних тіл. Так, останні повинні використовуватися виключно з мирною метою. На них забороняється створення військових баз, споруд і укріплень, випробування будь-яких типів

зброї та проведення маневрів. Іншими словами, щодо Місяця та небесних тіл встановлений режим повної демілітаризації і нейтралізації, тоді як космічний простір має режим часткової демілітаризації: виведення на космічні орбіти об'єктів із звичайною зброєю не заборонено. Із закінченням холодної війни склалися сприятливі умови для розповсюдження режиму повної демілітаризації та нейтралізації і на космічний простір. Ці сприятливі політичні можливості необхідно втілити у відповідні міжнародно-правові норми.

В Угоді про Місяць 1979 р. Місяць і його ресурси оголошуються спільною спадщиною людства. Держави-учасниці Угоди 1979 р. взяли на себе зобов'язання встановити міжнародний режим, включаючи відповідні процедури, для регулювання експлуатації природних ресурсів Місяця, коли буде очевидним, що така експлуатація стане можливою.

На сьогоднішній день немає конвенційної норми, яка б визначала параметри межі між повітряним простором держав і космосом. Склався міжнародний звичай, відповідно до якого космічний простір починається з висоти 100-110 км над рівнем моря, тобто з висоти мінімальних перигеїв орбіт штучних супутників Землі. Питання про межу між повітряним простором і космосом є вельми важливим, оскільки розвідувальна діяльність, здійснювана державами з космосу, правомірна, аналогічна ж діяльність у повітряному просторі будь-якої держави є грубим порушенням її суверенітету [5, с. 460-461].

Не можна визнати такими, що відповідають міжнародному праву, претензії ряду екваторіальних держав на сегменти геостационарної орбіти, тобто частини космічного простору, що представляє собою кільце на висоті приблизно 36 тис. км в площині земного екватора. Штучний супутник, виведений на ГСО, здійснює оберти з кутовою швидкістю, відповідною кутовій швидкості обертання Землі навколо своєї осі. На підставі цього явища можна забезпечити зависання супутника над певною точкою Землі, що необхідно для здійснення деяких видів діяльності (наприклад, безпосереднього те-

АНОТАЦІЯ

У статті висвітлено роль та значення території в міжнародних відносинах та виділено основні проблеми які пов'язані із цим питанням у доктрині та практиці міжнародного права. Проводиться розмежування між поняттями режим та статус території, а також наводяться класифікація територій та основні критерії її розмежування.

SUMMARY

The article is devoted to the role and importance of the territory in international relations and are highlighted the main problems concerning this issue in the doctrine and practice of international law. The distinction between the notions of regime and status of the territory is provided. The classification of the territories and the main criteria of their distinction is made.

лемовлення). Вважаємо, що такі претензії суперечать принципу непривласнення космічного простору.

Вище наведене вказує на важливу роль території у міждержавних відносинах. З метою запобігання суперечок і конфліктів з територіальних питань, вчені юристи-міжнародники повинні і далі ретельно займатися проблематикою території у міжнародному праві.

Література:

1. Репецький В. М. Особливості дії норм внутрішньодержавного права на території з міжнародним режимом // Юридична наука – 2011. – № 1 (1). – С. 195-200.
2. Броунли Я. Международное право. Кн. 1. – М.: Прогресс, 1977. – С. 173.
3. Конвенція ООН з морського права 1982 р. Офіційний сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_057
4. Деканозов Р.В. О правовой классификации морских пространств (постановка вопроса). СЕМП, 1985. – М.: Наука, 1986. – С. 126.
5. Тимченко Л.Д., Кононенко В.П. Міжнародне право: Підручник / Л.Д. Тимченко, В.П. Кононенко. – К.: Знання, 2012. – 631 с.
6. Вылегжанин А. Морской Шпицберген // А. Вылегжанин, В. Зиланов / Обозреватель-Observer. – 2006. – № 10. – С. 64-71.
7. Михина И.Н. Международно-правовой режим морских пространств Арктики / Михина Ирина Николаевна: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М., 2003. – 27 с.
8. Официальный сайт Суда ООН [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.un.org/ru/iccj/statut.shtml>
9. Всю інформацію з практики Суду ООН можна знайти на офіційному сайті Суду ООН [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.un.org/russian/iccj/index.htm>